

Víz, nőiség, szinkretizmus: a Bībī Šahrbānū szentély története Iránban

Sárközy Miklós

Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

A posztszászánida Irán iszlamizációja

Az iszlám hódítás utáni iráni vallástörténet két legfontosabb jellegzetessége, a 7. és a 13. század közötti hosszú és lassú átmenet, melynek során a régi szászánida¹ állam (Kr. u. 224–651) lakossága fokozatosan az iszlám valamelyik ágához csatlakozott. Az iráni lakosság iszlamizációjának folyamata lassú, tartományonként változó ritmusú volt, melynek részletei nem teljesen jól ismertek. Az iszlamizáció folyamata a 8. század második felében gyorsult fel az iráni tartományokban. A konverziós folyamatok felgyorsulásában jelentős szerepet játszhatott az Abbászida Kalifátus megszületése 750-ben, mely — mint ismert — jelentős iráni etnikai támogatást élvezett, s az új dinasztia adminisztrációjában tömegével jelennek meg az irániak, akiktől a kalifátus két dolgot várt el: az iszlamizációt és az arab nyelvűséget. Mindez magával vonta az iráni elitek, a vidéki *dihqān*ok, *dabīr*ok,² a szászánida társadalom túlélő, helyben maradt vidéki elitek fokozatos áttérését az iszlámra.

A folyamat azonban aligha mehetett végbe erőszak nélkül, ám a 9. század végére, 10. század elejére az iszlám egyértelműen domináns vallássá kezdett válni az Abbászida Kalifátuson belül. Mindezt az is alátámasztja, hogy az Abbászida Birodalom rohamos hanyatlása nem idézett elő zoroasztriánus vallási reneszánszot 900 körül az iráni területeken. Az Abbászidákat felváltó helyi dinasztiák, a Számánidák, Szaffáridák, Bújidák mind helyi iráni etnikai háttérrel rendelkeztek, öntudatosan patronáltak helyi kulturális hagyományokat, olykor meglehetősen arabellenes nézeteknek is teret engedtek, de komolyan egyetlen abbászida utódállamban sem merült fel a zoroasztriánus vallás restaurációja. Mindez egy mélyre ható és sikeres iszlamizáció hatását sugallja a korabeli Iránban.

Úgy tűnik azonban, hogy az iszlamizáció sikerének titka a szinkretizmus volt, másképpen fogalmazva, az iszlám gyors terjedését segíthette annak rugalmassága, nyitottsága a helyi iráni kultuszok, hagyományok iránt, bizonyos iráni elemek beemelése az iráni iszlám keretei köré, akár szunnita, akár valamilyen síita iszlámfelfogást nézünk. Az iszlám elfogadását a perzsa

¹ A keleti (arab, perzsa) nevek átírásánál az egyszerűsége törekszem, a magyarban már huzamosabb ideje meghonosodott neveket magyaros átírásban közlöm, más, ritkábban használt nevek esetében tudományos átírást alkalmazok.

² A *dihqān* annak a késő szászánida vidéki nemesség elnevezése volt, amely nagy tömegekben túlélte az arab hódítást. A *dabīr* pedig a szintén a helyben maradt szászánida írnokréteg volt, amely fontos szerepet játszott az arab hódítást követően is.

nyelvű írásbeliség lassú újjászületése is segíthette, a perzsa volt az első nem arab nyelv, amely arab betűs írásbeliséget kapott. Mindez nagyban segíthette a helyi iráni kulturális elemek továbbélését 900 után. Ennek a kettős, iráni és egyben iszlám kulturális identitásnak korai nagy szintézise Firdawsī *Királyok Könyvének* megszületése egy dominánsan muszlim, de egyben iráni kulturális közegben a 11. század elején. Korábban írtam a korai hetes síita kozmogóniára gyakorolt lehetséges iráni elemekről,³ mostani dolgozatom középpontjában is ez a gondolat áll: az észak-iráni reji Bibi Šahrbānū szentély kultuszának kialakulása az iszlám világ hajnalán Iránban.

Bibi Šahrbānū legendája — egy vallási metamorfózis története

Az arab hódítás emlékezete általában traumatikus élményként maradt meg az iráni történelmi narratívákban. A trauma, a történelmi vereség és a szászánida *ancien régime* látványos elbukása több olyan zarándokhelyet hozott létre, ahol a menekülésélmény dominálja a posztaszászánida Irán legendáit.⁴ Ilyen a Síráz melletti *Qal'a-i duhtar* ('leányvár') korai szászánida erődjéhez kapcsolódó helyi legenda, mely szerint az iráni arisztokraták az arabok elől ide menekítették lányaikát. Az Észak-Iránban, Teherán külvárosában található reji Bibi Šahrbānū és az Irán szívében fekvő jazdi Bānū Pārs szentélyek alaptörténete is igen hasonló.⁵ Mindkét esetben a szászánida királyi családba tartozó nők elmenekülnek az őket üldöző arabok elől, elrejtőzésük helyén csodatévő forrás fakad, és megnyílik a hegy, mely befogadja a menekülő szászánida hercegnőket.

A mai Teherán közelében fekvő Rejben található Bibi Šahrbānū szentély névadója helyi legendák többsége szerint nem más III. Yazdgird (632–651), az utolsó szászánida király lánya volt. Bibi Šahrbānū legendája azonban ennél összetettebb, ha jobban szemügyre vesszük. Forrásaink többségének kiindulópontja a síita őszanya alakja, aki a kerbelai csatában lemészárolt harmadik síita imám, Ḥusain, a harmadik imám (626–680) egyetlen túlélő fiának, 'Alī b. Ḥusain b. 'Alī Zain al-Ābidīnnak, a negyedik síita imámnak (659–713) anyja és ekként a későbbi síita imámok közös női őse. Mivel 'Alī b. Ḥusain b. 'Alī Zain al-Ābidīn maradt Ḥusain egyetlen túlélő fia Kerbelában, ezért kapott anyja ekkora figyelmet a későbbi (nem feltétlenül csak) síita forrásokban.⁶

Ugyanakkor az arab *futūḥ*⁷ irodalomban egyáltalán nincs nyoma annak, hogy a negyedik síita imám anyja a szászánida királyi családból származna, sem al-Balādhurī (820–892), sem al-Ṭabarī (839–923) nem tesznek utalást 'Alī imám (601–661) családjára és a szászánida királyok leszármazottai közötti kapcsolatra. Hasonlóan hallgat erről Firdawsī (940–1020), a *Királyok Könyve*, a 11. század elején befejezett perzsa nemzeti eposz szerzője is, pedig ő terjedelmes fejezetet szentelt a szászánida birodalom bukásának. Más korai (9. századi) arab források, Ibn Sa'd (784–845) vagy Ibn Qutayba (828–889) szerint a negyedik síita imám anyja nem szászánida

³ SÁRKÖZY 2021: 129–135.

⁴ SÁRKÖZY 2022: 421–441.

⁵ BOYCE 1988.

⁶ AMIR-MOEZZI 2005.

⁷ A *futūḥ* irodalom a korai arab hódításokról szóló krónikákat öleli fel. al-Balādhurī (820–892) és sem al-Ṭabarī (839–923) a *futūḥ* irodalom legfontosabb szerzői.

nida származék, hanem a mai pakisztáni Szind tartományból elhurcolt rabszolganő, akit arabul Ġazālānak vagy Sulāfānak (Sulāqānak) neveztek.⁸

Bībī Šahrbānū legendáját nagyjából Kr. u. 900 körül hinti el a síita hagyomány és a *šū'ū-biyya*⁹ mozgalom együttes akarata. Úgy tűnik, hogy a bászrai filológus és életrajzíró al-Mubarrad (826–899) az *al-Kāmil* című munkájában az első, aki kijelenti, hogy Sulāfa, 'Alī b. Ḥusain b. 'Alī Zain al-Ābidīn anyja III. Yazdgird lánya volt. Abū Ḥanīfa Dīnāwarī abbászida történetíró (meghalt 895) is valami hasonlóra céloz, amikor 'Alī b. Ḥusain b. 'Alī Zain al-Ābidīn anyját Kisrā lányának nevezi, mely a középperzsa *Husraw*¹⁰ név arabizált változata volt. Dīnāwarī szerint 'Alī imámhoz hozzák a fogságba esett szászánida hercegnőt, aki visszaadja annak szabadságát. Dīnāwarī kortársai, a történetíró al-Ya'qūbī (meghalt 898-ban) és két, részben iráni hátterű síita szerző, Ḥasan b. Mūsā Nawbahīti, valamint Sa'd b. 'Abd-Allāh (mindketten 913 táján halnak meg) egészen világosan utal 'Alī b. Ḥusain b. 'Alī Zain al-Ābidīn anyjának szászánida származására.

A kialakuló narratíva végső változatát Šaffār al-Qummī (meghalt 903-ban) írja meg, aki meglehetősen bőségesen tárgyalja a negyedik síita imám anyja szászánida királyi származását, ráadásul mindezt egy síita hadisz formájában az ötödik síita imám, Muḥammad al-Bāqir (676–732) szájába adva. Šaffār al-Qummī verziójában először nevezik Šahrbānūnak a negyedik síita imám anyját (valamint emellett Jahānšāhnek, magyarul a világ királyának is). A történet szerint Šahrbānūt 'Umar (634–644), a második kalifa ejti fogságba, és Medinába hurcolják. Jellemzően síita vonásként Šaffār al-Qummī szerint a szászánida hercegnő isteni glóriája (*farr*) beragyogja a próféta mecsetét Medinában, ahol a kalifa trónol, elhomályosítva 'Umar udvarának ragyogását. Ez és a perzsa nyelven megszólaló Šahrbānū haragra gerjeszti 'Umart, akit a közbelépő 'Alī imám csillapít le. 'Alī természetesen perzsául társalog Šahrbānūval, elhomályosítva ismét a perzsául nem tudó 'Umart. 'Alī kiváltja Šahrbānūt 'Umar fogságából, és kisebbik fiához, Ḥusainhoz adja feleségül, utóbbinak 'Alī azt is megjósolja, hogy Šahrbānū lesz a majdani negyedik imám anyja. Šaffār al-Qummī történetében erős a perzsa kulturális elemek hangsúlya, kezdve a preislám eredetű glória (*farr*) ragyogásától Mohamed sírjánál, továbbá a síita hadisz hangsúlyosan perzsául beszélteti 'Alit. Mindez előrevetíti, hogy a későbbi imámok nem csupán a síita *nūr al-walāya* (az isteni megbízottság lángja) fényével ékeskedhetnek, hanem a preislám iráni *farr* (glória) birtokosai is lesznek.¹¹

A Šaffār al-Qummīnál felbukkanó csodás történet Šahrbānūról azután számos alkalommal kerül ismétlésre más szerzőknél, akik főleg jeles síita hadístudósok vagy iráni szerzők, mint Muḥammad Kulainī (meghalt 940) vagy a 12. századi perzsa történetíró, Quṭb al-Dīn Rāwandī (meghalt 1178-ban) és Ibn Šahrāšūb (meghalt 1192-ben) síita jogtudós. De a történet megjelenik szunnita iráni forrásokban, például a híres 11. századi perzsa királytükörben, a *Qābūs-nāmā*ban is. Idővel az 'Alī és Šahrbānū közötti perzsa nyelvű dialógus hosszabb és ki-

⁸ Ibn Sa'd szerint (megh. 844): Az ő (ti. 'Alī Zain al-Ābidīn) anyja egy rabszolganő volt (*umm walad*), aki Ḥusain után Ḥusain egy Zuyaid nevű klienséhez lett hozzáadva feleségül, akinek ő 'Abd Allāh b. Zuyaidot szülte. BOYCE 1967: 33.

⁹ A *šū'ūbiyya* az irániaknak, általában a nem-araboknak az arabok feletti kulturális fölényét hirdető mozgalom volt az abbászida periódusban.

¹⁰ Két jelentős késő szászánida királyt is *Husraw*nak hívtak, miattuk e név hasonló karriert futott be, mint a Caesar Rómában, uralkodócímmé vált.

¹¹ BOYCE 1967: 35; AMIR-MOEZZI 2005.

emeltebb szerepet nyer az egyes változatokban. Más verziókban, mint például az *Iḫbāt al-wašīyāban*, ebben a 10. századi bizonytalan szerzőségű munkában III. Yazdgirdnak nem egy, hanem két lányát ejtik fogságba az arabok; egyikőjük Šahrbānū, ‘Alī idősebbik fiának, Ḥasan-nak lesz a felesége, míg Jahānšāhot, az ifjabb szászánida hercegnőt az ifjabbik fia, Ḥusain veszi feleségül. Ibn Bābawayh (923–991)¹² síita vallástudós pedig egy olyan imámita hadíszváltozatot őrzött meg az *‘Uyūn aḥbār al-Riḏāban*, a nyolcadik síita imámról szóló munkájában, amelyben maga a nyolcadik síita imám, ‘Alī al-Riḏā meséli el Marwban al-Ma’mūn abbászida kalifa udvarában, hogy a síita imámok és a szászánidák rokonok, igaz ebben a két, fogságba ejtett és ‘Alī két fiához, Ḥasanhoz és Ḥusainhoz hozzáadott szászánida hercegnő vajúadás közben életét veszti.¹³ Amir-Moezzi felveti azt az érdekes lehetőséget, hogy a 9. század elején megjelenő Bibī Šahrbānū-legenda valójában egy tudatos ḥusainida imámita síita konstrukció, mely a korabeli zaydita ḥasanida felkeléseket igyekezett ellensúlyozni a korabeli iraki és iráni síiták táborában.¹⁴ Mindezekén túl talán túlzóan al-Ma’mūn (813–833) marwi, ḥurāsāni udvarát tartja a Bibī Šahrbānū-legenda végső megteremtőjének, mivel al-Ma’mūn is félig perzsa származású volt, és a magához láncolt nyolcadik síita imámnak, ‘Alī al-Riḏānak kreált leányági szászánida eredettel akarta ellensúlyozni egyes rokonainak szintén vélt vagy valós iráni származását. Al-Ma’mūn esetében nincs Amir-Moezzi állítását alátámasztó forrás, a korábban említett 10. század végi Ibn Bābawayh síita hadíszja inkább érdekes, hiszen itt ‘Alī al-Riḏā imám az iráni Nušijānī család egy tagjának adja elő a saját szászánida származásának történetét, e család pedig a korabeli abbászida *šu‘ūbiyya* elvét követő udvari csoporthoz tartozott al-Ma’mūn korában.¹⁵ Kiindulva a Bibī Šahrbānū-legendát rögzítő síita hadíszok lejegyzése korából, a legenda kanonizált verziója megszületésének valószínűbb dátuma inkább 900 körülre vagy kevéssel utána tehető.¹⁶

Az a tény, hogy itt egy 900 körül kreált iráni ḥusainida síita legendáról van leginkább szó, Bibī Šahrbānū nevéből is látszik, mely igazából nem is név, inkább titulusszerű forma iráni, indiai, pakisztáni, közép-ázsiai női muszlim zarándokhelyek szentjeinél, és nagyjából ’anyó, matróna’ értelemben fordítható. A Šahrbānū névben a *bānū* kifejezés ’hercegnő, úrhölgy’ jelentésű kifejezés a klasszikus perzsa (újperzsa) nyelvi közegben. A *bānū(g)* a középperzsában azonban Anáhita titulusa, és kevésbé utal a szászánida arisztok-

¹² MCDERMOTT 1997.

¹³ AMIR-MOEZZI 2005.

¹⁴ AMIR-MOEZZI 2005.

¹⁵ BOYCE 1967: 34; AMIR-MOEZZI 2005.

¹⁶ Az *‘Uyūn aḥbār al-Riḏā* szerint Sahl b. Qāsim Nūšijānī az alábbi történetet hagyományozta ‘Alī al-Riḏāról történt találkozásáról. Al-Riḏā azt mondta nekem Ḥurāsānban: én és te rokonok vagyunk. Én így szóltam: Amír! Mi ez a rokonság? Ő kijelentette: amikor ‘Abd Allāh b. Āmir b. Kursiz meghódította Ḥurāsānt, elfogta Yazdgird, Šahriyār fia, Perzsia királya két lányát, és őket ‘Uthmān b. ‘Affānhoz küldte. Uthmān az egyik lányt Ḥasanhoz, a másikat Ḥusainhoz adta feleségül. Mindkét nő meghalt gyermekszülésben. A Ḥusainhoz adott feleség életet adott ‘Alī b. Ḥusainnak, és ‘Aliról apja, egy *umm waladja* (női szolgálója) gondoskodott, és ‘Alī úgy nőtt fel, hogy nem ismert más anyát, csak a rabszolganőt. Azután Alī megtudta, hogy az őt felnevelő asszony a felszabadított szolgálója volt. Az emberek ezt az asszonyt Alī anyjának szokták hívni, és azt mondták, hogy Alī anyját feleségül adta (Isten tiltsa ezt meg!). Alī csak ama eset szerint adta házasságba ezt az asszonyt, amit mondtunk. Az oka a házasságra adásra az volt, hogy Alī testi kapcsolatot létesített saját egyik asszonyával, és utána kiment mosakodni, és ekkor találkozott anyjával (a rabszolganővel). Alī így szólt a nőhöz: Ha gondolsz valamit erről, féld Istent, és mondd meg nekem. Így szólt: igen. Annak okáért a rabszolganőt kiházásította. Egyes emberek azt mondják, hogy Alī b. Ḥusain a saját anyját házásította ki. *‘Uyūn aḥbār al-Riḏā Teherán* 1275/1878: 309; idézi: BOYCE 1967: 34–35.

rácia nőtagjaira.¹⁷ A *šahr* pedig királyságot, birodalmat jelent elsődlegesen a korai klasszikus perzsában. Vagyis a Bībī Šahrbānū kifejezés nemes egyszerűséggel annyit jelent: a királyság úrasszonyatrónája. Mindez utal egyfelől Bībī Šahrbānū fiktív voltára, mivel ilyen névvel sosem létezett egyetlen szászánida hercegnő sem, másfelől utalhat akár egy korábbi preislám női istenségre, a víz úrnőjére, a gyakran *bānū*gnak nevezett Anáhitára is, akinek kultusza iszlamizálva tovább él Bībī Šahrbānū alakjában.

Nehéz arra válaszolni, hogy a fenti legendák vajon hordozhattak-e valaha valamilyen igazságmagvat, vagy itt egy teljes fikcióról, a születő síita és egyben iráni középkori identitás kiszolgálásáról van szó a síita hadísirodalom jeles szerzőinek műveiben. Irán arab hódításának éveiből egyetlen adatunk sincs szászánida hercegnők fogságba ejtéséről. Összességében talán feltételezhető, hogy ‘Alī b. Ḥusain b. ‘Alī Zain al-‘Ābidīn anyja nem arab hátterű lehetett, de ennél többet nem lehet biztosan állítani. Az viszont könnyen elképzelhető, hogy a hódító arabok elfoghattak a szászánida arisztokráciába tartozó nőket. Egy olyan látványos és drámai esemény, mint a szászánida állam gyors összeomlása a 7. század derekán, számos előkelő hadifoglyot juttathatott arab kézre. Írott forrásaink szerint legalább egy vélt szászánida hercegnő valóban arab fogsága esett, de nem a 7. század közepén, hanem a 8. század közepén, aki később al-Walīd omajjád kalifa háremének díszje lett. Ennél azonban erősebbnek látszik a 9. században meginduló tudatos múltkonstrukció annak síita és iráni nemzeti elemekkel megtűzdelt változatában, amely Bībī Šahrbānū alakjából egy iráni és egyben ḥusainida síita hősnőt faragott, függetlenül annak gyökereitől.¹⁸

Anáhita és Bībī Šahrbānū találkozása Rejben?

Bībī Šahrbānū legendájának vizsgálata azonban nem zárul le azzal, hogy sikerült a legenda keletkezéstörténetre némi fényt vetni. A következőkben azt a kérdést vizsgálom, hogy fennáll-e a kontinuitás Anáhitával, a régi iráni víz- és termékenység-istennővel vagy sem.

Bībī Šahrbānū és Anáhita kultusza Bībī Šahrbānū halálának történeténél kapcsolódhat elvileg össze. Bībī Šahrbānū haláláról több legendavariáns megőrződött. Ibn Bābawayh szerint Bībī Šahrbānū fia, ‘Alī Zain al-‘Ābidīn születésekor halt meg vajúdás közben. Ibn Šahrāšūb szerint Bībī Šahrbānū az Eufráteszbe fulladt, miután szemtanúja volt családjá lemészárlásának Kerbelánál. Ugyanakkor fennmaradt egy harmadik legendavariáns is, mely a legnépszerűbb lett a későbbi iráni hagyományban. Sayyid Ja‘far Šahīdī iráni tudós kiváló tanulmánya ezt a harmadik variánst az alábbiakban összegzi: Bībī Šahrbānū Ḥusain halála napján annak elárvult lovára pattan, miután férje megjósolja a túlélését, és Iránba menekül üldözői elől. Bībī Šahrbānū üldözői elől Rejbe menekül, a Ṭabarak hegyre. Itt, Bībī Šahrbānū, érezve ereje csökkenését, Istenhez fohászkodik, hogy szabadítsa meg az őt üldözőktől. Ekkor a Ṭabarak hegy csodálatos módon megnyílik, és magába fogadja Bībī Šahrbānū-t. Ruhájának szegélye azonban beleakad egy sziklába, amikor a hegy bezárul Bībī Šahrbānū mögött. A Bībī Šahrbānū-t üldöző szunniták csakhamar megtalálják a szöveget a sziklában, rájönnek, hogy isteni csoda történt,

¹⁷ EILERS 1988.

¹⁸ AMIR-MOEZZI 2005.

és onnantól fogva Bibi Šahrbānū elrejtőzésének hegye csodatévő zarándokhely lesz, és az elrejtőzés helyszíne közelében vízforrás fakad.¹⁹

A Bibi Šahrbānū-szentély máig virágzó kultuszhely Teherán keleti részén, Rej kerületben. Rej ősi település, mely az achaimenida periódus óta ismert közel-keleti forrásokban, és egészen 1221-ig, a mongolok inváziójáig Észak-Írán legfontosabb városa volt. A 10. század második felében és 11. század elején a bújida dinasztia korában²⁰ Irán fővárosa, ahonnan gazdag poszt-szászánida stílusú régészeti leletegyüttes került elő a bújida korból (934–1062). Mind Qum, mind pedig Rej, a két város, ahol a Bibi Šahrbānū-legenda megszületik, a korai iszlám iráni síita világa fontos centrumának is számított: tizenkettes síita, zajdita és különböző iszmáilita csoportok fontos lakhelye volt, Qomban és Rejben élt és alkotott a bújida korban Ibn Bābawayh is, aki Bibi Šahrbānū alakjának imámaita síita kanonizációjában fontos szerepet játszott.

A reji Bibi Šahrbānū-zarándokhely alapításának pontos dátuma nem ismert. Amir-Moezzi szerint a helyet jól ismerő Karīmān²¹ és Šahīdī²² adatai alapján az épület legrégebbi rétegei a 15. századnál nem régebbiek.²³ Ezzel szemben Mary Boyce 1960-as és 1980-as években megjelent tanulmányai szerint a reji Bibi Šahrbānū-szentélyt a 10. században alapították, ehhez azonban nem említ forrást Bibi Šahrbānūról szóló, elsődleges kútfőkben gazdag tanulmányában, bár azt ő is elismeri, hogy a szentélyben levő Bibi Šahrbānūt magasztaló felirat a 15. században készült.²⁴ Ezzel együtt a Rejben élő, és a Bibi Šahrbānūt a 8. síita imám szájába adó Ibn Bābawayh jelenléte a 10. század végén megadhatja a lehetséges választ a reji Bibi Šahrbānū-kultusz kezdeteire. A reji Bibi Šahrbānū-szentély építésének kezdeteit tehát csak inkább sejteni lehet, és ami ennél nehezebb kérdés, a korábbi itteni Anáhita szentély megléte is inkább kikövetkeztethető, mintsem tudható forrásaink szűkössége miatt.

A ma is álló szentély egy kisebb hegytetőn, Rej déli peremén helyezkedik el, az egykori reji citadella közelében. Ami a Bibi Šahrbānū-szentély régészeti topográfiáját illeti, kiemelendő, hogy a szentély Rej régi városfalain kívül fekszik, az iszlám előtti Rej közvetlen közelében.²⁵ A Bibi Šahrbānū-szentélyt a második világháború előtt régészeti vizsgálat alá vonták, eszerint legrégebbi régészeti emlékei a 10. századból, vagyis a bújida korból származnak. Ennél régebbi azonosítható régészeti maradványok jelenleg nem ismeretesek a Bibi Šahrbānū-szentélyből. Kérdés persze, hogy mennyire viselte meg a szentélyt az 1221-es mongol támadás, amikor szinte egész Rejt tönkretették a mongolok. További átalakítások történtek 1501 után, amikor a szafavida Perzsia áttért a tizenkettes síita iszlámra. Összességében elmondható, hogy a régészet nem erősíti meg a reji preiszlám Anáhita-szentély létezését, és jelenleg a 10. századig tudjuk csak visszavezetni a szentély régészetét.²⁶ A kérdés tehát az, hogy lehet-e direkt kapcsolatot látni a Bibi Šahrbānū-legenda 900 körüli megszületése és a Rejben a 10. században még esetleg létező zoroasztrianus Anáhita-kultusz és szentély, valamint a tizenkettes síita Bibi Šahrbānū-kultusz között?

¹⁹ AMIR-MOEZZI 2005; BOYCE 1967: 33–34.

²⁰ A Bújidák 934 és 1062 között uralkodtak a mai Irán északi, nyugati és déli részén, a mai Irakban és a Perzsa-öböl vidékén.

²¹ KARĪMĀN 1966: 403–416.

²² ŠAHĪDĪ 1966: 186–191.

²³ AMIR-MOEZZI 2005.

²⁴ BOYCE 1967: 38.

²⁵ RANTE 2000.

²⁶ RANTE 2007: 165–166; RANTE 2008: 189–191.

Az első és legfontosabb vizsgálati szempont a víz szerepe mind Anáhita, mind Bībī Šahrbānū esetében. A reji Bībī Šahrbānū-szentély mellett egy kisebb patak csörgedezik mindmáig ama hely közelében, ahol Bībī Šahrbānū egykoron eltűnt.²⁷ Ez persze még nem lenne komoly bizonyíték a két szentély kontinuitására, a közel-keleti muszlim népi vallásosságban ugyanis vége-hossza sincs a csodatévő vízzel kapcsolatos legendáknak, kezdve a kerbelai csatában szomjazó síita szent családtól a pálcájával az iszlám világ számos pontján forrást fakasztó Jób prófétáig, a Mashad közelében fekvő Qadamgāh ‘Alī al-Riḏā imámhoz kötődő csodatevő forrásáig. Az sem tűnik az Anáhita-kultusz túlélése egyértelmű bizonyítékának, hogy a reji Bībī Šahrbānū-szentélyt elsősorban nők látogatják, házasság vagy termékenység elnyeréséért imádkozva a helyszínen. Gyermekekért, férjre sóvárgó iráni nők számára épült szentélyre van máshol is példa, nem is olyan messze Rejtől fekszik Qum, ahol egy Bībī Šahrbānūnál sokkal nagyobb népszerűségű síita női szent kultusza virágzik: Fatimáé, a Szeplőtelen Felség (*ḥaḍrat-i ma’šūma*),²⁸ a 8. síita imám húgáé, mely talán ma a legnépszerűbb női zarándokhely a síita Iránban. Qum esetében a szakirodalom egyáltalán nem emlegeti Anáhitát a Szeplőtelen Fatima előzményeként, jóllehet a női termékenységre jótékony hatást gyakorló karaktere egyértelműen rokonítja Bībī Šahrbānūval.

Ennél sokkal kifinomultabb jelekre kell utalnunk, amikor a zoroasztriánus és a síita hagyomány kontinuitását szeretnénk bizonyítani. Figyelemre méltó Bībī Šahrbānū titulaturája: a *bānū* jelző esetében bizonyított, hogy a *bānū(g)* terminus Anáhita megtisztelő címe volt a százánida korban (mint például a paikuli feliratban a Kr. u. 3. század végén). Az egykori Ištahrbān, ebben a jelentős százánida városban Anāhīd Bānūg (Anáhita úrnő) tűzszentélye állt. Máshol Ardwisūr, Ābān Bānūg (‘Ardwisūr, a vizek úrnője’), Ardwisūr Bānūg titulussal találkozunk.²⁹ Mindez azért érdekes, mert a *bānūg* terminus a zoroasztriánus vallásban kizárólagosan Anáhita neve mellett tűnik fel, más női *yazatát*³⁰ nem tisztelnek meg ezzel az arisztokratikus titulussal. Az Anáhitához kapcsolódó titulatura érdekes kontextusba helyezi a reji Bībī Šahrbānū szentély *ziyāratnāmáiban*³¹ olvasható titulusokat, itt a helyi szent címei között az alábbiakat találhatjuk: Šahrbānū (birodalom úrnője), Yazdgird lánya (utalás az utolsó százánida királyra, III. Yazdgirdra), Šāh-i zanān (‘nők királya’)³² Jahānbānū (‘a világ úrnője’), Šāh-i jahān (‘a világ királya’). Más, helyi, Asúrához kapcsolódó szövegekben Ḥayātbānūnak (‘az élet úrnője’) vagy a 12. síita imám *šāhib al-zamān* titulushoz hasonlóan tűnő Šāh-i zamānnak (‘az idő királya’) is nevezik Bībī Šahrbānū-t.³³

²⁷ BOYCE 1967: 37.

²⁸ Fatima, a Szeplőtelen Felség (790–816), a hetedik imám, Mūsā (745–799) lánya és a nyolcadik imám, ‘Alī al-Riḏā (765–818) húga volt, és miután bátyját, a nyolcadik imámot Marwba hurcolták, utána indult számos más rokonával a síita hagyomány szerint. Fatima, a Szeplőtelen Felség az iráni Qumban halt meg 816-ban, sírja hamar jelentős zarándokhellyé vált, ma is nagyon népszerű síita zarándokhely Iránban.

²⁹ BOYCE 1967: 36–37.

³⁰ A *yazata* (avesztai nyelven: ‘tisztelt’) a zarathusztai reformot követően az Ahuramazdán kívüli régi istenek elnevezése lett, utalva azok lecsökkent szakrális szerepére a zoroasztriánus panteon hierarchiájában.

³¹ A *ziyāratnāma* vagyis a zarándokok könyve az adott szentély történetét, kultuszát mutatta be.

³² Amīr-Moezzi hívja fel a figyelmet Fatima, Mohamed próféta lánya jelzőjére, a *Sayyīdat al-nisā’ra* (‘a nők úrasszonya’) titulushoz hasonlóan ezzel kapcsolatban: AMIR-MOEZZI 2005.

³³ SÁRKÖZY 2012: 56.

A 15. századi arab szentélyfelirat szövege magyar fordításban így hangzik: „Ez a hívek anyjának, a *hātūnok* (fejedelemszonyok) *legjobbjának*, *úrnöknek*, *Šahrbānūjának* (sic!) a sírja. Isten szentelje meg az ő titkát.”³⁴ A *bānū* terminus frekventált használata erősebb bizonyítéknak tűnik egy lehetséges zoroasztriánus-síita muszlim kontinuitásra bármi másnál a reji Bibi Šahrbānū-szentély esetében, és ezt megerősítik az iszlám kori zoroasztriánus dokumentumok, amelyek Anáhitát egyszerűen *bānū*nak hívják. E tendenciát látszik erősíteni Bāstāni-Pārīzi 1960-as években publikált könyve, amelyben a mai Iránban több helyen előforduló *bānū* (úrhölgy) és *duhtar* (leány) szavakat tartalmazó földrajzi neveket vizsgálta. Eredményei azt sugallják, hogy a legtöbb esetben látható valamilyen kapcsolat az iszlám kori névadás és egy korábbi, szászánida kori Anáhita-kultusz között.³⁵ Bāstāni Pārīzi adatai kiemelkedő jelentőségűnek tűnnek a szászánida kori vidéki Irán Anáhita-szentélyhálózatának rekonstrukciója tekintetében, esetünkben pedig majdhogynem bizonyító erejűek Anáhita és Bibi Šahrbānū kapcsolatára Rejben. Azt szintén érdemes megjegyezni, hogy Mary Boyce szerint Rejben, a Bibi Šahrbānū-szentélynek helyet adó Ṭabarak hegyen egy zoroasztránus *daḥma*, vagyis temető is található. Jelen tanulmány nem foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy — ha volt — milyen régi a reji Anáhita-szentély? Amint utaltam rá, a mai muszlim szentélyt csak a bújida korig lehet visszavezetni régészeti vizsgálatok alapján. Ezzel szemben Boyce Anáhita reji kultuszát a párthus korig (Kr. e. 247 – Kr. u. 226.) vezeti vissza időben,³⁶ de ehhez nem fűz semmilyen indoklást.³⁷ Mindezeket túl a mai Rejben valóban áll egy nagyobb, szászánida korban épült zoroasztriánus tűzszentély is.³⁸

Az is figyelemre méltó, hogy a Bibi Šahrbānū-szentélyben a legfontosabb rítus egy vízzel teli kancsó felajánlása Bibi Šahrbānūnak. Mindez azért érdekes, mert az előbb említett forrás nem közvetlenül a domboldalban fekvő szentély mellett fakad, hanem a Ṭabarak hegy aljában. A reji Bibi Šahrbānū-szentélynél a vízkultusz hangsúlyozása emiatt nagy súllyal esik latba egy korábbi Anáhita-szentély esetleges továbbéléséért. A Ṭabarak hegy alján levő patakból medencét alakítottak ki, ahova a kívánságaikat tartalmazó papírcédulákat helyezik el az ide zárandó síita asszonyok. Ez a cselekvés azonban nem ismeretlen a síita praxisban Iránban, mivel például hasonló rítust láthatunk Jamkārānban, Qum közelében a 12. síita imám visszatérésében reménykedő síita zárandokok esetében is, akik szintén papírra írt kéréseket dobálnak bele

³⁴ Az eredeti 15. századi arab felirat szövegét Mary Boyce közli, mely a következő: هذه المقبره لام المومنين وخير الخواتين ستي شهر بانويه قدس الله سره. BOYCE 1967: 38.

³⁵ BĀSTĀNI PĀRĪZĪ 1965: 271.

³⁶ Nyugati kutatók közül Boyce foglalkozott a legintenzívebben és a legtöbbet a reji Bibi Šahrbānū-szentéllyel. Boyce munkássága ugyanakkor nem nélkülözi a lelki azonosulásra való hajlamot az általa kedvelt iráni zoroasztriánusok bizonyos romantikus nézeteivel. A Bibi Šahrbānū-kérdés vizsgálatokor is hiányolható némi kritikai él szerzőnkől. A másik, a témával behatóan foglalkozó modern szerző, Amir-Moezzi már kiegyensúlyozottabb és kritikusabb a Bibi Šahrbānū-legenda köré szőtt modern zoroasztriánus mítosszal szemben.

³⁷ Anáhita kultusza valóban széles körben elterjedt volt az ókor nagy részén az iráni világban, de ettől még nagyon kevés eredeti ókori Anáhita-szentély maradt fent. Ilyen például a bisápuri Anáhita-templom Síráz közelében, mely I. Šāhpuhr szászánida király (241–271) egykor palotája közvetlen közelében áll ma is. Vélhetőleg Anáhita tiszteletére épült Kangāwarban az a monumentális épület, melynek részben ókori keleti, részben hellenisztikus stílusú romjait többször volt módom meglátogatni. Kisebb Anáhita szentély romjai állnak a nagy zoroasztriánus tűzszentély mellett Ṭaht-i Sulaymānban is. Mindezeket túl azonban monumentálisabb Anáhita-szentély nem maradt ránk, így arról sem tudunk beszélni, hogy milyen speciális építési megoldásokat alkalmaztak a preiszlám Anáhita-templomokban.

³⁸ RANTE 2000.

abba a kútba, ahol 984-ben egykoron megjelent a tizenkettedik imám Hīḍr prófétával³⁹ együtt. Itt tehát nehéz eldönteni, hogy ki hatott kire. Úgy látszik, hogy a zoroasztriánus, régi iráni hagyományok egy része organikusan beépült az iráni tizenkettes hagyományokba.

Mary Boyce emellett említ egy áldozati követ, mely a Bībī Šahrbānū-szentélyben egykor bemutatott állatáldozatokra enged utalni, ám mivel ilyen ceremóniák nem idegenek a síita iszlámtól sem elsősorban Ásúra⁴⁰ idején, véleményem szerint nem feltétlenül a zoroasztriánus eredetet bizonyítják. Az inkább figyelemreméltó, hogy Bībī Šahrbānūnak kizárólag lovat és marhát áldoztak, hasonlóan a Jazd tartománybeli Bānū Pārs zoroasztriánus szentély korábbi áldozati rendjéhez.⁴¹

A dombtetőn a mai reji szentély egy négyszög alakú udvart vesz körbe (33 × 22 méteres alaprajzzal) egy szerény férfi és egy jóval monumentálisabb női részleggel, nők és férfiak egymástól elkülönítve léphetnek be a szentélybe. Ám vannak olyanok ünnepnapok, amikor a Bībī Šahrbānū-szentély csak női látogatókat fogad. A szentély relatíve kis területet foglal el, viszont kiváló kilátás nyílik a Ṭabarak hegy előtt fekvő síkságra Teherán keleti peremén. A szentély belső kialakítása (amennyire ezt a szűkös férfirészlegről meg tudtam ítélni néhány évvel ez előtt) a hagyományos iráni síita *imámzādék* (a tizenkét síita imám leszármazottjainak sírjait) stílusát követi, középen a szokásos ezüstrácsos, díszes *darīh*hal, amely minden esetben a helyi szent sírját jelzi. A zárandokok ezt a díszes *darīh*ot csókolják meg, érintik meg, kötnek rá fogadalmi csomókat hasonlóan sok más iráni és dél-iraki síita zárandokhelyhez. Ezzel együtt hangsúlyozni kell, hogy a reji Bībī Šahrbānū-szentély kis méretű épület, lakott területen kívül esik, és nem urbánus közegben épült. Ezzel szemben a tizenkettes síita iszlám szentélyei szinte kivétel nélkül sűrű városi hálózatba illeszkednek, síkságokra épültek, urbánus környezetben. A reji Bībī Šahrbānū-szentély e földrajzi jellegzetességei a Jazd környéki, sivatagi közegbe épült zoroasztriánus szentélyekkel rokonítják a komplexumot.

A hat Jazd környéki zoroasztriánus szentély szimbolikája és kapcsolata Bībī Šahrbānūval

A reji Bībī Šahrbānū-szentély zoroasztriánus kapcsolatait könnyebb bizonyítani térbeli párhuzamokkal, mint a régebbi és homályos reji Anáhita-szentélyre hivatkozó, kissé görcsös Mary Boyce-i retorikával. A Bībī Šahrbānū-szentély legközelebbi párhuzamai a mai Jazd környékén található, nem kevesebb mint hat zoroasztriánus szentélyben keresendők.

A mai Iránban, a Kevír-sivatag déli peremén, a Širkūh-hegység közelében fekvő Jazd az iszlám kori zoroasztrianizmus mentsvára lett nagyjából az elmúlt ezer évben. Az iszlámra áttérni nem akaró iráni zoroasztriánusok eltűnése, kivándorlása csak részben ismert folyamat. Jamsheed Choksy szerint a 13. századra a mai Irán területén a zoroasztriánusok aránya 20%

³⁹ Hīḍr az iszlám vallásban jól ismert utazó-mozgó vándorpróféta, aki számos helyen rendelkezik zárandokhelylyel, és aki egyes szúfi csoportok szerint halhatatlan. A *Korán* 18. szúrája – név nélkül – közli egy beszélgetését Mózással. E történet alapján alakja Illés prófétával mutat párhuzamokat, mások Szent Györggyel azonosítják.

⁴⁰ Az Ásúra ('tizedik') az arab muharram hónap tizedik napja, Husain imám kerbelai mártírságának gyász-ünnepe.

⁴¹ BOYCE 1967: 43.

alá csökkent.⁴² Az abbászida kortól hanyatló iráni zoroasztriánusok fogyatkozása a 11. századra vált drámaivá, amikor a szeldzsuk periódusban elnyomás sújtotta őket, jóllehet hivatalosan az *ahl al-kitāb*⁴³ csoportba tartoztak, mely a zsidókhoz és keresztényekhez hasonlóan védelmet nyújtott közösségeiknek. Nagyjából a 11. században hagyta el a zoroasztriánus egyház feje, a *mōbadān mōbad*⁴⁴ a mai Fārs tartomány környékét, és telepedett Jazdban és környékén. Jazd szélsőségesen mérsékelt övi, sivatagi klímájával kevésbé vonzó és kevésbé szem előtt fekvő lakhely volt, de éppen a mostoha körülmények, az elrejtőzés lehetősége tette Jazdot fontossá az Iránban maradt zoroasztriánusok szemében. Mindezeket túl Jazd a mai Pakisztán és India felé vezető kereskedelmi utak mentén feküdt, mely részben segíthette a kapcsolattartást az Északnyugat-Indiába, Surat, Mumbai környékére emigrált zoroasztriánusokkal, az úgynevezett párszi közösséggel. Ismereteink a 11. századi zoroasztriánus exodusról töredékesek, és még kevésbé ismert Jazd és környéke topográfiája a 11. század előtti periódusból. Jazdhoz képest például a ma már Teherán kerületének számító Rej története, régi negyedei régészeti szempontból sokkal alaposabban feltártak. Így arra a kérdésre nem lehet pontos és adekvát választ adni, hogy mennyire régiek az alábbi zoroasztriánus szentélyek, melyek a mai Jazd környékén találhatók.

Zarándokhely ⁴⁵	Elhelyezkedése Jazdhoz képest	Elhelyezkedése más településekhez képest
Pír-i Sabz (Čak-Čak)	65 km-re északnyugatra	40 km-re Ardakántól északkeletre
Pír-i Hrišt	90 km-re északnyugatra	15 km-re Ardakántól északkeletre
Pír-i Naristān	30 km-re északra	—————
Pír-i Bānū Pārs	110 km-re nyugatra	12 km-re Aghdától délre
Pír-i Nārakī	55 km-re délkeletre	15 km-ra Mīhrīztől nyugatra
Sitī Pír	Maryamābād, Jazd külvárosa	

E szentélyek történetével részletesen nem foglalkozom jelen tanulmányomban, mivel szétfeszítik annak kereteit, másfelől bizonyos szentélyek nem is jól kutatottak a fenti listából. Mégis néhány tanulságra érdemes felhívni a figyelmet. Az egyik, hogy szinte mindegyik szentély kivétel nélkül a vízhez kapcsolódik. A Bānū Pārs-szentély egy hegy lapos tetején áll, mely alatt egy folyóvölgy húzódik, amelybe három kisebb patak torkollik. A Pír-i Sabz-⁴⁶ (Čak-Čak-) szentélyben egy sziklából csordogáló miniatűr vízesés áll a kultusz középpontjában.⁴⁷ Hasonló helyi forrás, illetve vízesés található a Pír-i Nārakī-szentélyben is.⁴⁸ A Sitī Pír zarándokhelyen Šāhrbānū királynő, III. Yazdgird lánya egy kútba ugrott a helyi zoroasztriánus legenda szerint, miután nem tudott már hova menekülni az őt üldöző arabok elől.⁴⁹ A kutat ma is megmutat-

⁴² KESTENBERG AMIGHI 2014.

⁴³ Szó szerint a 'könyv népe', az iszlám jogrendszerben a muszlimok ezzel a titulussal illették a zsidó, keresztény, zoroasztriánus és mandeus (szábeus) közösségek tagjait, akiket monoteizmusuk és szentírásuk miatt autonóm közösségekként ismert el.

⁴⁴ A *mōbadān mōbad* a zoroasztriánus hierarchia csúcán álló főpap, szó szerint: 'főmágusok főmágusa'; a tisztesség Iránban ma is létezik.

⁴⁵ A csatolt magyarra fordított táblázat forrása az alábbi angol weboldal volt, melyet Martin Gray készített: https://sacredsites.com/middle_east/iran/zoroastrian_sacred_sites.html (letöltés ideje: 2023. március 10.)

⁴⁶ A *pīr* ('öreg, vén') terminus vélhetően a *pīrāngāh* kifejezésből ered ('ősök helye, régiek helye').

⁴⁷ BOYCE 1977: 256–262.

⁴⁸ BOYCE 1977: 262–266.

⁴⁹ BOYCE 1977: 266–268.

ják, én magam is láttam 1999-ben. A másik két szentélyben ma már nincsen nyoma vízforrásnak, de helyi legendáik azt sugallják, hogy ezeken a helyeken is egykor voltak kutak, medencék, esetleg kisebb vízforrások (esetleg a helyi *qanátok* már nem voltak bővizűek az artézi kutak iráni megépülése után a hatvanas évek óta). A Pīr-i Naristān⁵⁰ és a Pīr-i Hrišt⁵¹ zarándokhelyeken a hegy nyitotta meg magát, hogy magába foglalja az oda menekülő Ardašir herceget és Murwārid kormányzónót. Mindez hasonló a reji Bibi Šahrbānū-szentélyhez, ahol szintén egy kisebb patak csörgedezik a szentély közelében, amelynek vizét egy medencében gyűjtik össze.

A másik közös elem, hogy mindegyik Jazd környéki zarándokhely magaslatra, lakott településtől távol, hegyek oldalába épült, relatíve nehezen megközelíthető helyen, e téren pedig ismét nagy a hasonlóság a reji Bibi Šahrbānū-szentéllyel, amelyhez szintén számos lépcső vezet fel a Ṭabarak hegy oldalában. A Reji Bibi Šahrbānū-szentély és Jazd zoroasztriánus szentélyei között újabb párhuzam a menekülésélmény-narratíva, melyben többnyire a szászánida királyi család nőtagjai játsszák a főszerepet. Nézzünk meg egy újabb táblázatot a Jazd környéki hat zoroasztriánus zarándokhely helyi szentjeiről! Valójában a Bibi Šahrbānū történet variánsai lépnek elénk, hiszen egyetlen kivétellel mindenhol egy *bānū* jelenik meg, aki a helyi legendák szerint az utolsó szászánida király rokona, felesége, lánya volt. A nevek itt is fiktív alakok, és nincs köztük a valódi szászánida dinasztiahoz: Nikbānū ('szép úrnő'), Bānū Pārs ('Perzsia úrnője'), Nāzbānū ('büszke úrnő'), Zarbānū ('arany úrnő'). Elmondható, hogy a hat Jazd körüli zoroasztriánus zarándokhely és a reji Bibi Šahrbānū-szentély történetének helyi variánsai számos elemükben megegyeznek a korábban olvasott történettel. Az egyetlen jelentős különbség a vallási hovatartozás: míg a Bibi Šahrbānū-szentély most egy tizenkettes síita zarándokhely, a Jazd környéki helyek kivétel nélkül mind zoroasztriánusok.

Zarándoknapok ⁵²		
Zarándokhely	Zarándoklat ideje	Helyi szent
Pīr-i Hrišt	március 27–31.	Murwārid királyi dajka vagy kormányzónó
Siti Pīr	június 14.	Šahbānū Hastbadan (élőtestű?), III. Yazdgird felesége
Pīr-i Sabz (Čak-Čak)	június 14–18.	Nikbānū, III. Yazdgird lánya
Pīr-i Naristān	június 23–27.	Ardašir herceg, III. Yazdgird fia
Pīr-i Bānū	július 4–8.	Bānū Pārs (Ḥātūnbānū, Šīrbānū), III. Yazdgird lánya
Pīr-i Nārakī	augusztus 3–7.	Nāzbānū (Zarbānū), a szászánida kormányzó lánya

A tyúk vagy a tojás? Ki hatott kire?

Utolsó fejezetként azt a kérdést kellene megvizsgálni: ki hatott kire? Vajon szükségszerű feltételezni, hogy a régebbi vallási rendszer szentélyei hatottak az újabban megszületett vallási rendszerre? Mary Boyce érvelése és a modern zoroasztriánus weboldalak egyértelműen azt sugallják, hogy a Jazd környéki hat zoroasztriánus szentély „ősi,” „párthus kori,” „szászánida

⁵⁰ BOYCE 1977: 268–270.

⁵¹ BOYCE 1977: 243–248.

⁵² A csatolt, magyarra fordított táblázat forrása az alábbi angol honlap volt, melyet Martin Gray készített: <http://www.heritageinstitute.com/zoroastrianism/worship/pilgrimage.htm> (letöltés ideje: 2023. március 12.)

kori.” Mary Boyce Plutarchos *Lucullus élete* című munkájának iráni marhaáldozatra vonatkozó adatait hozza fel bizonyítékkul a Bānū Pārs-szentély preiszlám gyökerei bizonygatására.⁵³ Ezzel szemben azonban a fent említett hat zoroasztriánus zarándokhelyen szisztematikus régészeti ásatásokra mindmáig nem került sor, vagyis az itteni szentélyek alapítási kora nem ismeretes. Figyelemre méltó, hogy a hat felsorolt szentély közül a Bānū Pārs-szentélyre a legkorábbi írásos adatunk 1626-ból származik, a többi zoroasztriánus szentély esetében ennél is jóval későbbi, főleg a 19. századnál nem régebbi ismereteink vannak.

Mindezeket túl azt sem szabad elfelejteni, hogy az iráni zoroasztriánus egyház feje, a *mōbadān mōbad* valamikor a 11. században költözik át Fārs tartományból Turkābādba, Ardakán és Jazd közelébe. A turkābādi letelepedés tartósnak bizonyult, gyakorlatilag a 20. század első feléig itt, Jazd környékén maradt az iráni zoroasztriánus egyház vezetése. Az egyházi központ idekerülése nyilvánvalóan serkentőleg hathatott új zarándokhelyek megépítésére is a 11. század után Jazd körül.

Amint a fentiekben látható volt, a Jazd környéki hat zarándokhely kivétel nélkül az iszlám előli menekülésmény legendáján alapul. Mindez nem azt a Mary Boyce-féle képet sugallja, hogy a hat jazdi szentély már virágzott volna az iszlám előtt. Sokkal elfogadhatóbbnak tűnik az a lehetőség, mely szerint ezek zarándokhelyek a 11. század után épültek, amikor ide menekült az iráni zoroasztriánusok egyházi vezetése. Magának az egyház vezetésének a menekülésménye, a sűrű üldöztetés talán még lélektanilag is lecsapódik a hat szentély legendáinak esetében. Ennél is fontosabb azonban Bibi Šahrbānū történetének teljes átvétele, leszámítva a síita kontextust. Nikbānū, Bānū Pārs, Nāzbānū és a többi szászánida előkelő hölgy történetében az egyetlen jelentős kivétel, hogy ők nem a síita imámok ősanynjai lesznek, hanem III. Yazdgird rokonaiként megmaradnak zoroasztriánusnak. Ettől eltekintve a Bibi Šahrbānū-legenda minden aspektusa átvételre került Jazd környékén.

Mivel korábban bizonyítást nyert, hogy a Bibi Šahrbānū-legenda már 900 után elterjedt az észak-iráni és dél-iraki síiták körében, ezért könnyen meglehet, hogy 11. században Jazd környékére menekülő zoroasztriánus egyház vezetése is ezt a legendát vette át saját legitimitációja érdekében a frissen alapított jazdi zarándokhelyek esetében. A Bibi Šahrbānū-történet széles körben népszerű, szóban és írásban terjedő legenda volt. Olyan populáris alkotások, mint a *Qābūsnāma*, a 11. század egyik legfontosabb perzsa nyelvű belletrisztikus irodalmi alkotása⁵⁴ is tartalmazta ezt a legendát, így igazán nem volt nehéz megismerni még egy zoroasztriánusnak sem.

Itt tehát az a furcsaság áll fent, hogy a fiatalabb vallás, a síita iszlám vallási és egyben nemzeti legendája talált utat a jóval idősebb vallás, a zoroasztrianizmus 11. század után alapított szentélyeihez. A Bibi Šahrbānū-legenda még a síita hártya lefejtése után is kiváló legitimitációs alapot biztosított. Persze, az is látható, hogy jelentős zoroasztriánus hatások (például a vízkultusz) érték Bibi Šahrbānū legendáját, Anáhita kultuszának recepciója valóban ott lebeg Bibi Šahrbānū alakja felett. Ekként a jazdi hat szentély igazi szinkretisztikus ideológiájú templomnak tűnik, ahol a kiindulópont egy síita és egyben iráni, de zoroasztriánus háttérű történet volt, és ez alakult (vissza) zoroasztriánus történetekké Jazd mellett. Az bizonyos, hogy Anáhita

⁵³ BOYCE 1967: 43.

⁵⁴ A *Qābūsnāmat*, ezt a szórakoztató és tanulságos, egyben edukatív történetekkel teli királytükört 1080 táján írta Kāwūs b. Iskandar ziyārīda uralkodó Észak-Iránban. A könyv hamar népszerűvé vált a perszofón világban.

neve nem tűnik fel a hat jazdi szentélyben, mindez pedig szintén a síita iszlámból átvett legenda helyi alkalmazását sejteti.

Összegezve: a fentiekből leszűrhető, hogy Bībī Šahrbanū kultusza 9–10. századi abbászidabújida kori konstrukció. Egy az iszlamizáció átmeneti fázisában levő, zoroasztriánusból éppen muszlimmá váló, de erős irániságát megtartani kívánó, imámita, tizenkettes síita iráni szellemi közegben emelkedik ki Bībī Šahrbanū alakja. A vélelmezett szászánida származású síita őspanya kultuszában valóban megjelennek zoroasztriánus elemek, amelyek Anáhita víz- és nőkultuszához kapcsolhatók. Mégis, Bībī Šahrbanū nagyobb részben a tizenkettes síita szinkretizmus szülötte. A megszületett legenda hamar népszerűvé válik, számos irodalmi műben elterjed az iráni világban, és vélhetőleg a megismert szászánida eredet teszi szimpatikussá Bībī Šahrbanūt a Jazd környékére visszahúzódó maradék iráni zoroasztriánus számára, akik a síita mítoszt adaptálták saját Jazd környéki szentélyeik megalapításához.

Felhasznált irodalom

AMIR-MOEZZI, Mohammad Ali

2005 Sahrbanu. In *Encyclopaedia Iranica*. Online Edition, <https://www.iranicaonline.org/articles/sahrbanu> (letöltve: 2023. május 15.)

BĀSTĀNĪ PĀRĪZĪ, Muḥammad Ibrāhīm

1344 Š./1965 *Hātūn-i haft-qaḷ'a*. Tehran: 'Ilm.

BOYCE, Mary

1967 Bībī Shahrbānū and the Lady of Pārs. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 30/1, 30–44.

1977 *A Persian Stronghold of Zoroastrianism, based on the Ratanbai Katrak Lectures, 1975*, Oxford: Clarendon Press.

1988 Bānū Pārs. *Encyclopaedia Iranica*, online edition, <https://www.iranicaonline.org/articles/banu-pars-lady-of-pars-the-name-of-a-zoroastrian-shrine-in-the-mountains-at-the-northern-end-of-the-yazd-plain> (letöltve: 2023. május 23.)

1989 Bibi Šahrbanū. *Encyclopaedia Iranica*. Online edition, <https://www.iranicaonline.org/articles/bibi-sahrbanu> (letöltve: 2023. május 18.)

EILERS, Wilhelm

1988 Bānu. *Encyclopaedia Iranica*, online edition, <https://www.iranicaonline.org/articles/banu-originally-lady-now-also-in-common-use-as-an-alternative-to-kanom-madam-mrs> (letöltve: 2023. május 24.)

KARĪMĀN, Ḥusain

1345 Š./1966 *Ray-i bāstān*. Tehran: Anjuman-i āthār-i millī

KESTENBERG AMIGHI, Janet

2014 Zoroastrians of 19th Century Yazd and Kerman. *Encyclopaedia Iranica*. Online edition, <https://iranicaonline.org/articles/kerman-13-zoroastrians> (letöltve: 2023. május 31.)

McDERMOTT, Martin

1997 Ebn Bābawayh (2). *Encyclopaedia Iranica*. Online edition, <https://www.iranicaonline.org/articles/ebn-babawayh-2> (letöltve: 2023. május 29.)

RANTE, ROCCO

2000 Ray i Archeology. *Encyclopaedia Iranica*. Online edition, <https://www.iranicaonline.org/articles/ray-i-archeo#prettyPhoto> (letöltve: 2023. május 28.)

2007 The Topography of Rayy pertaining to the early Islamic period. *Iran* 45, 161–180.

2008 The Iranian city of Rayy: Urban model and Military architecture. *Iran* 46, 189–211.

ŠAHĪDĪ, Sayyid Ja‘far

1335 Š./1955 Baḥthi dar bāra-yi Šahr-bānū. In: Sayyid Ja‘far Šahīdī: *Čirāg-i rawšan dar dunyā-yi tāriḳ*. Tehran: Kitābfurūšī wa čaphāna-yi Muḥammad Ḥasan ‘Ilmī. 186–201.

SÁRKÖZY Miklós

2012 Szexideál, prostitúció és női szerepek a szászánida Perzsiában. *Ókor* 11/3, 55–63.

2021 Feltámadás vagy politikai reform? Az 1164-es nizārī ismā‘īlī Qiyāma értelmezési lehetőségei. In KÓSA Gábor — VÉR Ádám (szerk.), *Reformationes: Reformkísérletek a vallástörténetben. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2018. május 22-én tartott vallástudományi konferencia előadásai*. (AGION Könyvek 5.) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Vallástudományi Központ, 129–146.

2022 A posztszászánida ötven árnyalata. In TÜRK Attila — JANCSIK Balázs — SUDÁR Balázs (szerk.), „*Hadak útján*”. *A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. 29th Conference of scholars on the Migration Period I*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Kutatócsoport — PPKE BTK Régészettudományi Intézet — Martin Opitz Kiadó, 421–441.